

Mahirə QULIYEVA

AMK-nın müəllimi və dissertantı

Ünvan: Bakı, Yasamal rayonu, Ələsgər Ələkbərov 7

E-mail: pianist777@list.ru

BALABAN ALƏTİ VƏ ƏLƏKBƏR ƏSGƏROVUN İŞLƏMƏLƏRİ

***Xülasə:** Bu məqalədə balaban alətinin tarixi, inkişaf mərhələləri, texniki imkanları və quruluşu haqqında yığcam məlumat verilir. Alətin virtuoz ifaçısı Ələkbər Əsgərovun “Balaban məktəbi” adlı əlyazmasından bəzi nümunələr nəzərdən keçirilir. Həmin nümunələr bir daha Ələkbər Əsgərovun gördüyü mühüm işlərindən xəbər verir.*

***Açar sözlər:** balaban, Ələkbər Əsgərovun əlyazmaları, inkişaf, klapan, müştük, nəfəs çalğı aləti*

Musiqi alətləri bədii və texniki imkanlarına görə biri-birindən fərqlənir. Bu fərq musiqi incəsənətinin inkişafına mühüm təsir göstərir. Musiqi alətlərinin inkişafını izləyərək bütün zamanlarda olduğu kimi, tədqiqatçılar ilk olaraq onların yaranma tarixinə diqqət yetirib, bənzər nümunələri müqayisəli şəkildə öyrənib və öz yaradıcıqlarında əks etdiriblər. Orta əsrlərdə yaşamış görkəmli ensiklopedist alimlər – Əbu Nəsr Fərabî, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağalı, Mirzə bəy və başqalarının rəsulələri bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir tədqiqatçılar üçün də əvəzolunmaz və qiymətli mənbədir. XIX-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış digər azərbaycanlı musiqişünas alimlərin də tədqiqat işləri ifaçılıq sənətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır: Mir Möhsün Nəvvab, Ağalar Əliverdibəyov, Üzeyir Hacıbəyli, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Süleyman Ələsgərov, Səadət Abdullayeva, Məcnun Kərim, Abbasqulu Nəcəfzadə və başqaları. Eyni zamanda xarici ölkələrin bir çox tanınmış alimlərinin də adlarını bu siyahıya daxil etmək olar: V.Belyayev, H.Farmer, E.Hornbostel, K.Zaqş, F.Karamatov, O.Matyakubov, B.Sarabayev, B.Ögel, M.Bardakçı, T.Vizqo və başqaları.

Tədqiq etdiyimiz “Azərbaycan nəfəs çalğı alətləri ifaçılığında Ələkbər Əsgərovun rolu” adlı dissertasiya işinin mövzusu bu günədək araşdırılmadığı üçün yaranan problemin öyrənilməsi məsələsini qarşıya əsas məqsəd kimi qoymuşuq. Fikrimizcə, tədqiqatın tələb olunan səviyyədə araşdırılması üçün aşağıdakı mövzuların əhatə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Balaban alətinin inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirmək;
2. Ələkbər Əsgərovun Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsrlərinin balaban aləti üçün köçürmələrini və işləmələrini təqdim etmək;
3. Ələkbər Əsgərovun çoxşaxəli yaradıcılıq fəaliyyətinə nəzər yetirmək;
4. Ələkbər Əsgərovun bəstələdiyi rəqs melodiyalarında məxsusi yanaşmanı təhlil etmək.

Tədqiqatın bir hissəsi balaban alətinin inkişaf mərhələləri və təkmilləşməsinə həsr edilib. Bu fəsilə e.ə yaranmış və müasir dövrdə ən çox istifadə edilən nəfəs çalğı alətlərimizdən biri olan balaban alətinin yaranma tarixi, etimologiyası, morfologiyası, inkişaf mərhələləri və təkmilləşməsi öz şərhini tapır.

Balaban alətinin yaranmasının çox qədim tarixi kökləri var. Buna görə də əsas

məqsədimiz tarixi mənbələrə əsaslanaraq onun inkişaf mərhələlərini öyrənməkdir. Balaban aləti ən çox sevilən və geniş istifadə olunan nəfəs alətlərindən biridir. Bir sıra digər Şərqi ölkələrində də bu alətə rast gəlmək olar. Balaban müştüklü və gövdəsi ağacdan hazırlanmış 9 səs dəliyi olan nəfəs çalğı alətidir. Bu alət imkanlarına görə, digər nəfəs alətlərindən yumşaq səslənməsi və tembrinə görə fərqlənir. Diapazonu iki oktavaya yaxındır (kiçik oktavanın “sol” səsindən – II oktavanın “re”, bəzən “mi bemol” və “mi bekar” səslərinə kimi də dodaq aparatı vasitəsilə əldə edilir). Balaban Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestr və ansamblarında solo və müşayiətçi funksiyasını daşımaqla yanaşı, həm də aşıq yaradıcılığında aparıcı alət rolunu oynayır. Balaban daha çox instrumental xalq yaradıcılığında geniş istifadə olunur. Bu alət klassik muğam yaradıcılığında, Azərbaycan folklor rəqs melodiylarında və aşıq sənətində özünəməxsus yer tutur. Balaban aləti xüsusən ansambl, orkestr və aşıq dəstələrinə daxil edilir. Məhz bu səbəbdən, balaban mahiyyətə eyni olsa da, müxtəlif adlarla və səslənmə tembrləri ilə fərqlənir: alt balaban, aşıq balabanı, bas balaban, bəm balaban, dəm balabanı, yastı balaban, böyük balaban, neyçə balaban, orkestr balabanı, tenor balaban, cürə (piccolo) balaban, klapanlı balaban və o cümlədən adi balaban. Balaban aləti təkmilləşdikcə onun forma və konstruksiyası dəfələrlə dəyişdirilib və yeni növləri yaradılıb. Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Abbasqulu Nəcəfzadənin “Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti” adlı kitabında [1] balaban alətinin müxtəlif növləri haqqında geniş və izahlı bilgiler yer alır.

1. Adi balaban. Bu balaban növünə saya balaban deyilir, yəni gövdəsinin üzərinə heç bir naxış vurulmur. Həmçinin, alətin borusunun üzərinə klapan sistemi tətbiq edilmir. Adi balaban – sadə formalı həzin səsləli alətdir [1, s. 19].

2. Cürə (piccolo) balaban. Cürə balaban borusunun kiçikliyinə görə digər balabanlardan fərqlənir. Qədimdə balabanın bu növü müəyyən əlverişli məqamlarda istifadə edilmişdir. Məsələn, “Şur” muğamının “mayə” və “sarənc” hissələri cürə balabanda daha gözəl səslənir [1, s. 52].

3. Aşıq balabanı. Bu balaban növü digərlərindən ən qədimidir və ulu ozan-aşıq sənətinin qədimliyi ilə əlaqədardır. Balabanın təkmilləşməsi üçün sənətkarlarımız daim axtarışlar aparıblar. Balaban alətindən xeyli əvvəl yaranmış ney, sümsü, bülban, musiqar və s. nəfəs alətlərinin hazırlanma prosesi sadə olsa da, balabanın tək-cə səsoyadıcısı olan ağızlığı, qamış müştüyünü hazırlamaq üçün sənətkarlar xeyli əmək sərf ediblər. O cümlədən, Ələkbər Əsgərovun da balaban alətlərinin hazırlanmasında böyük əməyi olub.

Qədim dövrün alətləri olan sümsü və bülbanın inkişafı balabanın yaranması üçün zəmin yaratmışdır. Aşıq balabanı – digər növlərdən çalğı üslubuna və ifa tərzinə görə fərqlənir. Bu alət xüsusi spesifik çalğı üsullarına malikdir. Bu səbəbdən qamış müştüklər üfürülmə tərzinə görə yüngül və ağır olurlar. Məhz buna görə aşıq balabanının səsi vızılılı olur. Aşıq balabanı dedikdə aşıq müşayiət edən balaban çalanın ifa etdiyi alət nəzərdə tutulur. İstər Şirvan (Şərqi) aşıq məktəbi, istərsə də Qərbi Azərbaycan aşıq məktəbinin nümayəndələri aşıq balabanın müşayiəti ilə saz çalıb söz söyləməyi xoşlayırlar [1, s. 26].

4. Tenor balaban. Tenor – italyan sözüdür, dilimizə “saxlayıram” mənasında tərcümə olunur. Tenor balabanların üzərinə klapan sistemi tətbiq edilmişdir. Alətin borusu (bas balaban istisna olmaqla) digər növlərə nisbətən uzun olur. Bu səbəbdən alət bəm səslənir. Tenor balaban orkestr və ansamblardan istifadə edilən təkmilləşdirilmiş bala-

ban növlərindən biridir. Bu növ alətləri 80-ci illərdə hazırlayıblar [1, s. 177-178].

5. Alt balaban. Bu, adi balabana bənzəyir, lakin həcminə görə ondan bir qədər böyükdür. Tenor balaban – nisbətən zil səslənməyə malikdir. Alt balaban əsas balabandan xalis kvarta (x_4) intervalında bəm səslənir. Bu alət XX əsrin sonralarında – cürə, tenor, bas balaban növləri kimi təkmilləşdirilərək yaradılmışdır. Alt balabanın gövdəsi (borusu) üzərində klapan sistemi tətbiq olunmuşdur. Klapanlar vasitəsi ilə çətin ifa olunan bəzi səslərin (diyezli, bemollu) ifası nisbətən dəqiq intonasiyalı səsləndirilməsi əldə olundu [1, s. 21].

6. Bas balaban. Bu alət XX əsrin sonralarında hazırlanmışdır. Bas (basso) – italyan sözüdür. Azərbaycan dilində tərcümə olunaraq “bəm” sözünün mənasını verir. Hər bir nəfəs alətinin borusu nə qədər uzun olarsa, səsi bir o qədər də bəm olur. Bas balaban – xalq çalğı alətləri orkestrində istifadə olunur [1, s. 38].

Balaban aləti – solo xüsusiyyətlərinə görə də əvəzolunmazdır. Bu alət rəqs yaradıcılığında da geniş istifadə olunur. Əgər zurna daha çox vətənpərvər ruhlu “Cəngi”, “Yallı” kimi rəqslərdə mühüm yer tutursa, balaban – lirik və həzin musiqilərdə üstünlük təşkil edir.

Balaban alətinin Azərbaycanda bir çox virtuoz ifaçıları olub. Onlardan biri də Ələkbər Əsgərovdur. O, Azərbaycan və xarici bəstəkarların əsərlərini balaban aləti üçün köçürərək balaban üçün tədris repertuarı yaratmışdır. Bu köçürmələr əlyazma halında onun şəxsi arxivində qorunub saxlanılır. Burada Azərbaycan bəstəkarları ilə yanaşı, Qərb bəstəkarlarının da əsərləri yer alıb. Həmin əlyazmalardan bir neçə nümunəni təqdim edirik.

Nümunə №1: “Oxuma gözəl”
mus. A.Rzayeva, köçürəni Ə.Əsgərov.

Nümunə №2: “Sumqayıt”
mus. S.Rüstəmov, köçürəni Ə.Əsgərov

ЛУЧИ ТРУДА. УЗ. ГЛАЖИВЕКОВ.
ПЕРЕЛОЖ. А. АСКЕРОВА.

Тазвэлмдэи - Нэспэиэи

Музыкальная партитура для фортепиано, состоящая из нескольких систем нот. Включает ноты для правой и левой руки, а также отдельные партии для голоса. В начале ноты обозначены динамические и темповые указания.

Nümunə №3: “*Luçi truda*”
mus. Ü.Hacıbəyli, köçürəni Ə.Əsgərov.

Подмосковные вечера. М.С.Седой.
На степях.

Музыкальная партитура для фортепиано, состоящая из нескольких систем нот. Включает ноты для правой и левой руки, а также отдельные партии для голоса. В начале ноты обозначены динамические и темповые указания.

Nümunə №4: “*Podmoskovniye večera*”
mus. S.Sedoy, köçürəni Ə.Əsgərov.

Модерато. Серенада. Ф. Шуберт.

Музыкальная партитура для фортепиано, состоящая из нескольких систем нот. Включает ноты для правой и левой руки, а также отдельные партии для голоса. В начале ноты обозначены динамические и темповые указания.

Nümunə №5: “*Serenada*”
mus.F.Şubert, köçürəni Ə.Əsgərov.

Медленно-модерато. Я помню чудное мгновенье. М.Глинка.

Музыкальная партитура для фортепиано, состоящая из нескольких систем нот. Включает ноты для правой и левой руки, а также отдельные партии для голоса. В начале ноты обозначены динамические и темповые указания.

Nümunə №6: “*Ya pomnyu çudnoye mqnoveniye*”
mus. M.Qlinka, köçürəni Ə.Əsgərov.

Not nümunələrindən göründüyü kimi, Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycan musiqi folkloru nümunələrindən biri olan “Əməyin işığında” (Nümunə №3, “Luçi truda”), Ağabacı Rzayevanın “Oxuma gözəl” (Nümunə №1), Səid Rüstəmovun “Sumqayıt” (Nümunə №2) kimi əsərləri Ə.Əsgərov balabanın bədii-texniki imkanlarına və diapazonuna uyğun şəkildə işləmişdir. O, bu zaman hər əsər üçün əlverişli tonallıqlar seçmişdir ki, bu da həmin əsərlərin balabanda daha gözəl və təsirli səslənməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu kimi xüsusiyyətləri Ə.Əsgərovun balaban və fortepiano üçün işlədiyi, eləcə də Avropa bəstəkarlarının əsərlərində də müşahidə etmək olur. Örnək olaraq Solovyov Sedoyun “Moskva ətrafı axşamlar” (Nümunə №4, “Podmoskovniye večera”), Frans Şubertin “Serenada” (Nümunə №5), Mixail Qlinkanın “Əsrarəngiz anları xatırlayarkən” (Nümunə №6, “Ya pomnyu çudnoye mqnoveniye”) əsərlərini qeyd edə bilərik. Həmin əsərlərin Ələkbər Əsgərovun balaban üçün işləmələri bu gün də tədrisdə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, nəfəs çalğı alətləri olan balaban, zurna, tütək, klarnetin əvəzolunmaz ifaçısı Ələkbər Əsgərov Azərbaycan musiqisi ilə yanaşı, dünya xalqlarının musiqi mədəniyyətinə dərinədən bələd olan və özünün geniş yaradıcılıq diapazonunda ustalıqla istifadə edən görkəmli musiqiçi olaraq tanınmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Nəcəfzadə A.İ. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti. B.: MBM, 2003, 224 s.
2. Əsgərov Ə. Balaban məktəbi. Əlyazma. 60 s.

Махира ГУЛИЕВА

Преподаватель и диссертант АНК

МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ БАЛАБАН И ПЕРЕЛОЖЕНИЯ АЛЕКПЕРА АСКЕРОВА

***Резюме:** В статье даётся краткая информация об истории развития национального инструмента балабан, о его устройстве и технических возможностях. Помимо этого представлены образцы переложений Алекпера Аскерова для этого инструмента, собранных в сборнике “Школа балабана”. В сборник входят произведения азербайджанских и зарубежных композиторов.*

***Ключевые слова:** духовой инструмент балабан, рукописи Алекпера Аскерова, переложения для балабана*

Mahire QULIYEVA

Lecturer and Candidate for a degree of ANC

THE MUSICAL INSTRUMENT OF BALABAN AND THE ARRANGEMENTS OF ALAKBAR ASGAROV

***Summary:** This article gives a brief information about the history of the development of the national instrument of Azerbaijan balaban, about its structure and technical capabilities. In addition, the samples of Alakbar Asgarov transcripts for this instrument collected in the collection "School of Balaban" are presented. This collection includes works by Azerbaijani and foreign composers.*

***Key words:** balaban, manuscripts of Alakbar Asgarov, valve, mushtuk, wind instrument.*

Rəyçilər: sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Abbasqulu Nəcəfzadə;
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Ağahüseyn Abbasov